

Некоторые черты культурно-исторического развития Северо-Западного Причерноморья в VII—V вв. до н. э.

Резюме

В статье рассматриваются три основных этапа в истории освоения эллинами Северо-Западного Причерноморья и некоторые факторы относительной общности их культурно-исторического развития в позднеархаический период. Первый этап — основание двух ионийских апойкий Истрии и Борисфена (Березань) около середины VII в. до н. э., возникновение некоторых поселений на рубеже VII—VI вв. до н. э. (Тариверди, Бейкуш, Ольвия, Ягорлык и др.). Второй этап — массовое заселение греками около середины VI в. до н. э. западного побережья Понта и Днепро-Березанского региона. Третий этап миграционной волны (последняя четверть VI — начало V в. до н. э.) связывается с широким освоением ионийцами под эгидой Ольвии и Истрии Нижнего Поднестровья. Причиной этого массового переселения эллинов на берега Понта послужили, главным образом, социально-политические события, происходившие в это время на малоазиатском побережье Ионии и близлежащих островах в Средиземноморье.

Три перечисленных этапа не были обособлены друг от друга и входили в единую систему колонизационного процесса. Социально-экономическая структура ранних апойкий Днепро-Дунайского региона, их материальная и духовная культура имели относительно много общего. Эта общность культурно-исторического развития на раннем этапе была обусловлена некоторыми факторами этнической и социальной однородности основной массы переселенцев, отсутствием местного оседлого населения, что дало возможность создать сельскохозяйственные округа; одинаковыми естественными условиями, способствующими быстрому развитию материальной основы городов; общностью политических, экономических и культурных связей с Грецией и варварскими племенами; тесными взаимоотношениями внутри рассматриваемого региона, чему способствовали централизующие тенденции Ольвии в отношении этого края.

А. М. ХАЗАНОВ, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Час і мотиви пограбування скіфських курганів

Значна частина скіфських поховань дійшла до нас пограбованими. Так, з 71 поховання Нікопольського могильника, доступних дослідженню, непограбованими виявилось лише 24¹. У 18 скіфських курганах, розкопаних поблизу м. Борисполя під Києвом в 1961—1963 рр., виявлено 25 поховань. З них пограбовано 20², а з семи, розкопаних у долині р. Молочної, — п'ять³. Усі п'ять курганів поблизу с. Кірове Нікопольського району Дніпропетровської області були повністю пограбовані⁴. З 27 курганів, досліджених в 1968 р. поблизу с. Балки (група Гайманово Поле) Васильківського району Запорізької області, грабіжники порушили 24⁵. Сліди пограбування зафіксовано також у 107 з 134 рядових поховань, що розкопувалися в 1961, 1968—1970 рр. в околицях сіл Шевченко і Широке Скадовського району на Херсонщині⁶, та у 59 із 65, досліджених Керченською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1961—1967 рр.⁷

¹ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле.— МИА, 1962, № 115, с. 96.

² Яковенко Е. В. Некрополь скіфського часу біля м. Бориспіль.— Археологія, 1965, т. 28; Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя.— СА, 1966, № 3.

³ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаченко Г. Т. Кургани біля с. Новолипівка і радгоспу «Аккермень».— АП, 1960, т. 8.

⁴ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине.— ЗОАО. Одесса, 1967, т. 11 (35).

⁵ Тереножкін А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле.— В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977.

⁶ Курганы южной Херсонщины. Киев, 1977.

⁷ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970.

Кількість прикладів можна збільшити, але суть від цього не зміниться. Пограбованими виявляються не лише царські кургани, а й численні рядові, або навіть бідні поховання, хоч останні навряд чи містили набагато більше, ніж ліпний горщик та кілька наконечників стріл. В зв'язку з цим перед дослідниками неминуче постає три питання: коли грабували, хто та навіщо. Відповідь на них могла б висвітлити структуру і соціальні відносини скіфського суспільства.

Перше питання, від з'ясування якого залежить значною мірою і відповідь на інші — це час пограбувань. Зараз відомо, що скіфські поховання грабували в різні епохи, від сучасної їм до початку ХХ ст. При цьому виділяються три основні періоди.

1. Власне скіфський час. Переважна більшість «царських» курганів є порушеними. Грабіжницькі ходи іноді свідчать про знайомство злодіїв з влаштуванням поховальних споруд скіфських царів та знаті. Отже, в деяких випадках грабували сучасники, навіть ті, на думку Б. М. Гракова, хто сам був нещодавно присутній на похороні й знав, що і де містилося⁸.

У Гаймановій могилі було чотири поховання: центральне й три впускних — північне, південне і розташоване поряд з ними дитяче⁹. Всі бічні поховання було пограбовано крізь вхідні ями, розташовані під камінням крєпиди. Зокрема, привертає увагу північне поховання з двома вхідними ямами, що вели до однієї камери. Викрадачі скористалися обома і відповідні частини камери пограбували крізь той вхід, до якого вони були ближче. Потім крізь одну з вхідних ям північного впускного поховання вони прокопали хід точнісінько до вхідної ями центрального поховання, а звідти вздовж її стінки по материку лаз вів просто до камери.

Випадково знайти вхід до впускного поховання, якщо периметр кургану великий, практично неможливо. Гайманову Могили грабували ті, що, мабуть, справді були присутні на похороні і знали координати ям. Але чому тоді уцілів тайник у північному похованні? Очевидно, не всім учасникам похорону було відомо про його існування.

Обидва поховання Мелітопольського кургану також пограбовані крізь вхідні ями¹⁰. Грабіжники йшли до кам'яних закладів, а потім обходили їх крізь лази, викопані в материку. Можливо, й вони були учасниками похорону небіжчиків і не стали гаяти часу на грабування бічної могили, яка належала служниці або рабині, бо знали, що там нема чим пожитися. Цікаво, що і в цьому кургані тайник залишився не виявленим.

Влаштування тайників у царських курганах — аналогія з єгипетськими пірамідами — також вказує на можливість пограбування сучасниками. Нарешті, розміщення царського кладовища, за даними Геродота¹¹, в найвіддаленішому місці не можна визнати випадковим.

Але сучасники грабували не лише царські кургани. Кістки небіжчиків в рядових похованнях іноді викидалися з могили ще до повного розкладу трупів¹². У кургані № 6 поблизу Старинської птахофабрики під Борисполем, де в ґрунті дерево зберігається погано, під час погра-

⁸ Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 71.

⁹ Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили. — Археологія, 1971, № 1.

¹⁰ Зараз відомо досить багато таких поховань. Щоб покласти в камеру небіжчика, який помер пізніше, замість розкопування вхідної ями, виривали нову. Вперше у дослідженні такого поховання значних розмірів приймав участь один з авторів ще в 1961 р. (див.: Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине). Аналогічну картину спостерігаємо на Товстій Могилі та ін.

¹¹ Геродот, IV, 71.

¹² Наприклад, у кургані № 6 поблизу с. Кирове (Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине, с. 188).

бування не встигли ще згнити дошки дерев'яних конструкцій. Грабіжники відірвали їх і скинули вбік¹³.

В кургані № 3 біля с. Носаки, Василівського району, Дніпропетровської області (розкопки Б. М. Мозолевського, 1970 р.) злодії проникли в камеру крізь глибоку вхідну яму (понад 4 м, у той час як висота кургану становила 6 м). Вони обібрали небіжчика, а потім перевернули труп, який ще не розклався, на живіт і забрали те, що було під спиною. Внаслідок цього верхня частина тіла лежала на грудях, а ноги виявилися перекрученими¹⁴. В кургані № 1 з того ж могильника грабіжники, які потрапили до поховання крізь вхідну яму, повністю обібрали небіжчика, який лежав на дерев'яному помості. Через відкриту яму всередину затікала вода. Поміст, разом з трупом, всі кістки якого зберегли первісне положення, підплив, а поміж ним і дном утворився товстий шар мулу¹⁵.

У багатьох могильниках рядові поховання скіфського часу пограбовані, в той же час кургани доби бронзи стоять непорушеними. Так, з 47 курганів поблизу с. Широке, Скадовського району, Херсонської області переважна більшість пограбована. Але грабіжники не намагалися проникнути в єдиний у групі курган доби бронзи¹⁶. І в даному випадку можна припустити, що це були сучасники, які добре знали особливості скіфських курганів і, мабуть, помітні ще в ті часи позначки, властиві для цих пам'яток.

2. Період, починаючи з сарматського часу і до кочівників середньовіччя. Цей період визначається скоріше за здогадками, ніж на підставі цілком надійних даних. Відомо, що пізні кочівники, влаштовуючи свої впускні поховання, іноді руйнували більш ранні, у тому числі й скіфські. Як приклад, можна навести ряд курганів: № 1/2 поблизу Великого Токмака¹⁷, № 1 в урочищі Морська Кошара під Скадовськом¹⁸, № 59 поблизу с. Широке під Скадовськом¹⁹, курган поблизу с. Ленінське на Керченському півострові, який досліджувала Керченська експедиція Інституту археології АН УРСР (начальник О. М. Лесков) та ін.

Іноді як на грабіжників скіфських курганів вказують і на сарматів²⁰. Дійсно, сарматський час здається цілком придатною для цього добою, особливо після того, як сармати, за словами Діодора, здобули перемогу над скіфами, «вщент винищивши переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю»²¹. Однак певних доказів того, що вони грабували скіфські поховання, немає. Щоправда, в сарматських похованнях іноді трапляються речі більш давнього часу, ніж той, до якого належать самі поховання. Нагадаємо про срібну чашу з храму Аполлона в Фасісі, виявлену в Зубовському кургані²², про наконечники стріл, які, напевно, правили за амулети²³. Але було б великим пе-

¹³ Ильинская В. А. Скифские курганы около г. Борисполя, с. 164.

¹⁴ Бидзиля В. И., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в уроч. Носаки.— В кн.: Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. Киев, 1977, с. 81.

¹⁵ Повідомлення Б. М. Мозолевського.

¹⁶ Черненко Е. В., Бунятян Е. П. Курганная группа Широкое 2.— В кн.: Курганы южной Херсонщины, с. 55—59.

¹⁷ Смирнов К. Ф. Курганы біля м. Великого Токмака.— АП, 1960, т. 8, с. 177.

¹⁸ Ковпаненко Г. Т., Яковенко Э. В. Скифские курганы на юге Херсонщины.— В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 257.

¹⁹ Черненко Е. В., Бунятян Е. П. Вказ. праця, с. 76—77.

²⁰ Граков Б. Н. Скифы, с. 71.

²¹ Диодор, II, 43, 7.

²² Смирнов К. Ф. Северский курган.— Труды ГИМ, 1953, вып. 11, с. 20.

²³ Бережновка 1, курган № 35/17 (Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1954 гг.).— МИА, 1959, № 60, с. 100); Бережновка, ЮЗ гр., курган № 1 (11).— Там же, с. 112; Бережновка 2, курган № 100 (Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954—1955 гг.).— МИА, 1960, № 78, с. 101); Ординский горб, курган № 1 (Шилов В. П. Отчет о раскопках Астра-

ребільшенням пов'язувати їх походження обов'язково з пограбуванням скіфських могил. Фіала, найімовірніше, походила з пограбованого під час мітрідатських війн храму. Стріли часто могли знаходити просто на поверхні. Стародавні стріли є не тільки в сарматських, але й в скіфських похованнях²⁴ (можливо, під впливом сарматського звичаю) і в пізніших салтовських²⁵.

А втім, у цей період пограбуванням могил займалися не лише коцівники. Іософат Барбаро описує, як він вкупі з іншими венеціанцями в пошуках скарбу розкопував курган десь у районі Кобякова городища²⁶.

3. Новий час. Добре відома та лихоманка скарбошукання, яка спалахнула на півдні Росії на початку XIX ст., охопивши й скіфські старожитності. У XIX ст., наприклад, був пограбований курган № 5 поблизу с. Кірове. Грабіжники згубили в камері поховання табакерку. Саме тут знайдено уламки миски з поливою XIX ст.²⁷

Але й раніше любителі легкої наживи не залишали без уваги скіфські кургани. Так, вони прокопали велику воронку від поверхні кургану Єлизаветівського могильника (П'ятибратній). В ній виявлено кілька поховань середини XIX ст., що дало змогу В. П. Шилову віднести час пограбування кургану до XVII або XVIII ст.²⁸

Дуже важливо було б визначити, який процент скіфських поховань з числа пограбованих припадає на кожний період. Але з'ясувати це зараз неможливо. Тому нелегко відповісти і на два наступні, тісно пов'язані між собою питання: хто грабував і з якою метою?

Правомірність останнього питання, на перший погляд, може здатися сумнівною — звичайно, грабували заради збагачування. Однак насправді все не так просто. В різні періоди мотиви пограбування скіфських могил не залишалися незмінними. Більш-менш все ясно лише для періоду скарбошукання. Мотиви, надії і стимули скарбошукачів і деяких аматорів у першій половині XIX ст., які недалеко відійшли від попередників за своїми цілями і методикою розкопок, досить добре відомі. Тому звернемося до давнішого часу, передусім до скіфського.

Багатства царських курганів і риск, на який йшли грабіжники, дають уявлення про їх цілі. Але ці кургани у скіфів були не тільки останнім притулком володарів. Овіяні сакральньо-магічним ореолом вони, можливо, стали навіть місцем вшанування на зразок мазарів, тобто численних у Середній Азії мавзолеїв на честь реальних і міфічних героїв та святих²⁹. Згадаємо слова царя Іданфірса про священні могили

ханської археологічної експедиції 1963 г.— Архів ІА АН СРСР, Р-1, № 2750, с. 42); Откарський могильник, курган № 11 (Арзютов Н. К. Откарский курганный могильник, раскопки 1928—1930 гг. Известия Нижневолжского института краеведения 1937 г., т. 7, с. 92); Старокішкінський могильник, курган № 13/4 (Садыкова Н. Х. Сарматский курганный могильник у деревни Старые Кишки.— Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1962, № 1, с. 99); Верхньо-Погромне, курган № 6/8 (Шилов В. П. Отчет об археологических исследованиях Астраханской экспедиции в 1957 г.— Архів ІА АН СРСР, Р-1, Д № 1563, с. 25). Ще один давній наконечник стріли був знайдений в Дегестані в Паласасиртському могильнику, в катакомбі III—IV ст. н. е. (Котович В. Г. Новые археологические памятники Южного Дагестана.— Материалы по археологии Дагестана. Махачкала, 1959, т. 1, с. 154).

²⁴ Неаполь Скіфський: мавзолей, поховання XXIV; склеп № 39, підбійні могили № 3 і 58; курган 1949 р., поховання № 19 — д. Раевский Д. С. Этнический и социальный состав населения Неаполя Скифского (по материалам некрополя).— Канд. дис. М., 1971, с. 87.

²⁵ Плетнева С. А. От кочевий к городам.— МИА, 1967, № 142, с. 174.

²⁶ Барбаро и Контарини о России. Л., 1971, с. 137 та ін.

²⁷ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине, с. 188.

²⁸ Шилов В. П. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г.— СА, 1961, № 1, с. 153, 156, рис. 2.

²⁹ Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970.

предків³⁰ або ж свідoctво про існування в Скіфії культу царів³¹, взагалі характерного для багатьох суспільств доби класоутворення і ранньокласового суспільства³².

Тому нелегко погодитися з думкою Б. М. Гракова, який вважав, що грабували знатні люди з інших номів або областей з допомогою своїх рабів та слуг³³. Наважитися на такий злочин могли тільки особи, що знехтували додержанням традиційних структур скіфського суспільства і значною мірою порвали, хоч би внутрішньо, з його релігійними та ідеологічними поглядами. Це були відщепенці, подібні до тих, яких зневажали серед давніх єгиптян за те, що вони грабували гробниці фараонів. В обох випадках проти них спрямовували не лише примусові сили суспільства, але й громадську думку, і в обох випадках цього не було досить, щоб зберегти спокій господарів та їх скарби.

Грабувати царські кургани не можна було поодиночі, бо це вимагало великих земляних робіт. Отже, існували цілі групи, спілки людей, які займалися цим промислом. Хоч сам вхід у камеру в царських курганах був вузьким і невисоким (в межах одного метра) і працювати в ньому забійником могла тільки одна людина, кілька інших мускли вносити землю на поверхню. В міру просування до камери темп роботи знижувався: збільшувалася відстань, на яку треба було вносити землю, не вистачало повітря. Тому грабіжники, що працювали в ході, особливо забійники, часто змінювали один одного. Крім значних зусиль, яких треба було докласти, прокопуючи «магістральний» хід, багато праці забирало копання ходів вздовж стінок. Недарма, для економії сил і часу, їх робили дуже вузькими і низькими. Працювати в них можна було тільки лежачи. Такі ходи в I та II Мордвинівських курганах і на Товстій Могилі мали діаметр всього 0,5—0,6 м. Але робота, яку доводилося виконувати грабіжникам царських курганів, полягала не тільки в цьому. Найчастіше вони потрапляли в камеру вже після того, як завалювалася частина стелі та стін. На дні, перекриваючи доступ до поховання, лежав потужний шар ґрунту. Землю перекопували під постійною загрозою обвалу. Тому нижній шар з кістками та інвентарем іноді вважали за краще вносити на поверхню, де й розбирали його. В Страшній Могилі на околиці с. Орджонікідзе Дніпропетровської області, де обвал був особливо великим, кілька кубометрів порожньої землі винесено через хід на поверхню, а ту, що залишилася, спершу перекинута до однієї із стінок, а потім — до другої³⁴.

Ті обставини, що грабіжники помилялися не так часто, скоріше рідко, а ходи їх пробиті з великою майстерністю, також заслуговують на увагу. Здається, що пограбування могил було для них не випадковим або одиничним актом, а перетворилося в більш-менш постійне заняття. Все це, зовсім неможливе у первісному суспільстві, свідчить, як далеко зайшли у скіфів процеси класоутворення.

Коли були пограбовані царські кургани — зараз же після похорону і тризни, або через якийсь час, протягом років чи десятиріч? Навряд чи можна однозначно відповісти на це. Але друге припущення здається ймовірнішим. З одного боку, після того, як минула тризна і пройшли роки, увага до поховання, а, можливо, й охорона³⁵ були послаблені,

³⁰ Геродот, IV, 127.

³¹ Там же, 68, 71—72. Про це див.: Граков Б. Н. Скифский Геракл.— КСИИМК 1950, вып. 34.

³² Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1964, с. 336 та сл.

³³ Граков Б. Н. Скифы, с. 71.

³⁴ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины.— В кн.: Скифские древности, с. 133.

³⁵ В цьому припущенні немає нічого невірнішого Плетньова С. А. (Вказ. праця, с. 86) припускає, що залишки сторожки були розкопані на Дмитрівському могильнику. Плано Карпини (Путешествие в восточные страны Plano Карпини и Рубру-

тому й викрадення скарбів та їх реалізація в цьому випадку значно полегшувались. Пектораль з Товстої Могили або гребінець з Солохи, які натовпи людей по всій Скіфії бачили тільки що у похованні мертвого царя або видатного представника аристократії, не можна було реалізувати без труднощів і для продавця, і для потенціального покупця.

З другого боку, в самому характері пограбування звичайно нема нічого, що суперечить такому припущенню. Скоріше навпаки, часто ми маємо підтвердження того, що між похороном і викраденням проходило багато часу. Семиметрова Страшна Могила була пограбована через значний період після завершення поховального ритуалу. Склепіння камери встигло обвалитися, м'ясо барана покладене в бронзовий казан, що його винесли грабіжники, не тільки згнило, але навіть кістки на всю товщу були просочені окислами бронзи. На цей час вже зовсім розклалося тіло небіжчика. На ребрах і хребцях простежувалось значне окислення — слід залізного панцира, в який був одягнений воїн. Це помітно навіть на тих кістках, які грабіжники відкинули вбік, і на яких, таким чином, залізний набір панцира не міг залишити своїх слідів після пограбування. Викрадені поножі теж встигли окислитися. Кістки гомілки небіжчика були просочені густо зеленими окислами бронзи. Це забарвлення рівномірно проникало на всю їх товщу, що добре простежувалося на зламі³⁶.

Товста Могила також була пограбована після того, як минув значний проміжок часу. В цьому ніяк не могли брати участь особи, які були присутні на похороні і знали розташування підземних споруд та склад інвентаря. В протилежному випадку вони не помилилися б у виборі напрямку грабіжницьких ходів. Безсумнівно, були б забрані парадні речі вбрання, які лежали біля входу до камери, — пектораль, меч у золотих піхвах, нагайка з руків'ям, обтягнутим золотою стрічкою і прикрашеним китицею з золотими намистинами. Як і в Страшній Могилі, жертовне м'ясо, що лежало в казанах, винесених грабіжниками, повністю зотліло, а кістки були просочені окислами бронзи.

Вже під час пограбування ґрунтові води, які проникли до камери, сильно пошкодили багато речей інвентаря. Повністю розклалися і втратили всяку цінність для грабіжників бронзові поножі, залишені на ногах господаря. Розклалася також срібна пластина, яка прикрашала парадний горит, що лежав біля лівого стегна небіжчика. Тому викрадачі взяли лише частину ажурних золотих пластин у вигляді лев'ячих голів і фігур грифонів, що були укріплені на сріблі³⁷. Від срібних посудин, які стояли над головою небіжчика, збереглися лише окремі напіврозкладені частини — ручки і піддон кіліка.

Для того щоб процес суцільного окислення кісток, повного розкладу м'яса, пошкодження бронзи і срібла зайшов так далеко, греба було багато часу. Не виключено навіть, що описані кургани були пограбовані вже в сарматський час.

Є ще два свідчення на користь такого висновку. В багатьох курганах центральне поховання пограбоване повністю або частково, а бічні залишилися недоторкані*. Іноді грабіжники помилялися і починали рити хід, що вів під насип часу бронзи, приймаючи його за скіфський. Такий хід був виявлений у великому кургані поблизу міського стідиону м. Нікополя (розкопки Є. В. Максимова, Є. О. Петровської та Є. В. Черненка).

ка. М., 1957, с. 33) писав про монгольські кладовища, до яких «не наважується ніхто підходити, крім сторожі, що приставлена там для охорони, а якщо хто підійде, схоплять його, заголюють, батожать і піддають дуже дошкульним побоям»

³⁶ Черненко Е. В. Скифский доспех. Киев. 1968, с. 113

³⁷ Черненко Е. В. Оружие из Толстой Могилы.— В кн. Скифский мир Киев. 1975, с. 154, рис. 2

* Наприклад, Солоха, Товста Могила, Перший Мордвинівський курган, ряд курганів, розкопаних в дореволюційні часи.

Нарешті, заходи, яких вживали грабіжники царських курганів, підтверджують якоюсь мірою нашу думку. Так, у Товсту Могилу вони проникли крізь хід, який починався поблизу поли кургану й похило знижувався до його центра, і спершу опинились у господарській ніші, викопаній в одному з кутів ями центрального поховання. Тоді, в пошуках поховальної камери вони почали копати ходи в материковій глині вздовж стінок вхідної ями (в порушеному ґрунті її заповнення прокопувати хід було неможливо — це неминуче привело б до обвалу ґрунту і каменів заповнення). Точне розташування камери щодо вхідної ями в цьому кургані було їм невідоме. Вже одна ця обставина переконливо свідчить, що курган грабували особи, які не брали участі в похороні. Тому хід, прокопаний вздовж західної торцевої стінки ями, до камери не привів (вона була в протилежному напрямку). Для того щоб потрапити до неї, грабіжники мусили викопати другий лаз, вздовж північної стінки.

Все це приводить до висновку, що, хоч пограбування більшості царських курганів, можливо, сталося ще в давнину, але конкретну дату цієї події слід визначати в досить широких межах. При цьому викрадення скарбів зразу ж після похорону й тризни було, скоріше, винятком, ніж правилом.

Щодо царських курганів, то тут принаймні немає особливих сумнівів з приводу мотивів пограбування. Але хто і навіщо мав потребу в давнину грабувати рядові й навіть бідні скіфські поховання, до того ж часто-густо розташовані неподалік від поселень (береться до уваги землеробська частина Скіфії)? Адже у зв'язку з цим створювався додатковий ризик для злодіїв. Проте в давнину було пограбовано багато поховань у рядових скіфських курганах, зокрема на Керченському півострові³⁸. Таку ж картину спостерігаємо у похованнях (здебільшого V ст. до н. е.), розкопаних у 1969—1971 рр. Південно-Бузькою експедицією Інституту археології АН УРСР поблизу с. Ковалівки, Миколаївського району, Миколаївської області (начальник Г. Т. Ковпаненко). Вони були пограбовані тоді, коли зв'язок між кістками ще повністю не порушився. Тому грабіжники, забираючи речі, залишали кістяки цілими, за винятком кісток, поряд з якими лежав поховальний інвентар.

Можна запропонувати кілька пояснень цього парадоксу. Вони не виключають одне одного, але всі залишаються дуже проблематичними.

Піндар, Псевдо-Гіппократ і схоласт Арістотелів оповідають, на жаль, дуже коротко, що в Скіфії був прошарок збіднілого і неповноправного населення, яке не мало достатніх для кочівників засобів пересування, прошарок людей, «позбавлених честі», змушених голодувати і потай житися падлом³⁹. Тільки для таких людей інвентар рядових скіфських поховань міг бути цінним і виправдовувати ризик. Дуже можливо, що саме з їх середовища і виходили святотатці, осквернителі праху. Але чи завжди грабіжництво або, ширше кажучи, розкопування могил мало розглядатися як блюзнірство?

Скіфські могильники Східного Криму дають приклад того, як при повторних похованнях у сімейних склепах кістки попереднього небіжчика згортали, щоб звільнити місце для нового, а речі, наявні в похованні, забирали⁴⁰. Звісно, це не пограбування в повному значенні цього слова, але все ж подібні факти є свідченням того, що уявлення про аб-

³⁸ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова Н. В. Вказ. праця; Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма.— В кн.: Древности Восточного Крыма, с. 121.

³⁹ Пиндар. Отрывки, фр. 3; Гиппократ. О воздухе, водах и местностях, 30. Див.: Хазанов А. М. Социальная история скифов. М., 1975, с. 148—151.

⁴⁰ Яковенко Э. В. Вказ. праця, с. 121.

солютну недоторканність небіжчика, в усякому разі рядового, і пов'язаного з ним інвентаря, можливо, не було притаманне скіфам.

А коли так, то логічно припустити, що ще частіше руйнувалися та грабувалися поховання чужих сімей, родів, племен тощо. Важко уявити собі, щоб протягом багатовікової скіфської історії територіальне розміщення їх не зазнавало значних змін. Не менш важко уявити, щоб у Скіфії не було смут, усобиць, міжплемінної боротьби⁴¹. В такі періоди руйнування і пограбування могил, певно, набували великого розмаху. І знову виникає питання: чи було це пов'язано тільки з сумнівною можливістю збагачення?

Мабуть, тут мали місце й інші, не менш важливі риси варварської психології, мотиви релігійного та ідеологічного порядку. Наприклад, зруйнування могил могло викликатися жахом перед небіжчиками⁴², особливо, коли вони були не свої, а чужі. Е. О. Симонович припускає, що порушення деяких поховань черняхівської культури пояснюється саме бажанням захистити живих від негативного впливу мертвих⁴³.

Можливі й деякі інші мотиви. Уявлення про зв'язок покоління живих з предками, яке символізується їх могилами, розташованими на території, належній даному колективу (сім'ї, патронімії, роду, племені тощо), могло доповнюватися уявленням про освячені давністю літ права на володіння цією територією, що втілена в самих могилах. У деяких африканських суспільствах вважалося, що вся земля належить духам предків.

Якщо аналогічні погляди були поширені серед скіфів та інших давніх кочівників евразійського степу, а в такому припущенні нема нічого невірогідного, то виступає ще один можливий мотив руйнування могил: прагнення певного колективу порвати магічний зв'язок, який існував поміж його попередниками і територією, де вони жили. Пограбування могил у такому випадку було, скоріше, супровідним явищем, бо рядові поховання не давали сподівань на більшу наживу.

На нашу думку, в Скіфії було відсутнє уявлення про святість могил предків для всього етносу, за винятком хіба що царських. І це цілком відповідало тому нерозвинутому рівню самосвідомості, на якому перебували скіфи як етнічна спільність, поділена на окремі племена та угруповання. Правда, Плутарх писав, що «скіфи пишаються своїми могилами»⁴⁴, але його повідомлення мало дуже неконкретний характер. Можна припустити, що священними для кожного колективу були тільки свої могили або поховання споріднених колективів. До інших ставлення могло бути нейтральним, а іноді, в зв'язку з політичною ситуацією, навіть негативним.

У такому разі, руйнування поховань слід вважати актом навмисного і свідомого блюзнірства, спрямованого проти реальних ворогів. І в цьому випадку пограбування могил могло бути лише другорядною метою.

Обидві останні причини мали місце, очевидно, вже в скіфські часи, але ще більше в сарматські, коли прагнення закріпитися на захопленій території і помста ворогам мусили стати одним з основних мотивів.

П. М. Шульц звернув увагу на те, що в усіх скіфських кам'яних баб, знайдених у Криму, голови були обламані ще в давнину. Те ж саме характерно і для кам'яних баб, виявлених на Кубані. Дослідник слушно припускає, що їх фігури на скіфських курганах викликали в інших сучасних чи пізніших племен забобонний жах або ненависть. Їм

⁴¹ Дві подібні смути відзначені Геродотом. Це війна проти нащадків скіфських жінок і рабів та повстання проти Скїла.

⁴² Див.: Геродот, IV, 3, 76, 80; Токарев С. А. Вказ. праця, с. 183 і сл.

⁴³ Симонович Э. А. Магия и обряд в черняховскую эпоху.—СА, 1963, № 1.

⁴⁴ Плутарх. Негодность делает ли сама по себе несчастным.—ВДИ, 1952, № 2, с. 289).

відбивали голови, ноги, щоб вони не «турбували живих». Цікаве ще одне його спостереження: це робилося, найімовірніше, в дополовецький або половецький час, оскільки у половецьких баб голови й ноги переважно цілі⁴⁵.

Порівняльні матеріали також свідчать, що в давнину пограбування могил набирало масового характеру якраз у період міжплемінних сутичок, переселень, завоювань тощо. В Європі цей звичай особливо характерний для буремної доби Великого переселення народів⁴⁶. І. Т. Кругликова припускає можливість навмисного руйнування могил населення Керченського півострова під час завоювання його боспорськими Спартокідами в IV ст. до н. е.⁴⁷

Звичайно, більшість наведених висновків є не більш як припущеннями. Ми прагнули лише звернути увагу на те, що причини пограбування скифських поховань могли бути найрізноманітнішими і не зводилися лише до корисливих цілей. Висвітлити всі ці питання змогла б ретельна фіксація всіх умов і обставин пограбування могил. На жаль, багато дослідників у своїх звітах і публікаціях обмежуються простою констатацією фактів, без будь-яких подробиць. В той час, навіть з такого сумного для археолога факту, як виявлення пограбованого поховання, можна вилучити якусь інформацію про соціальний лад та ідеологію давніх суспільств. Але для цього, повторюємо, необхідна детальна фіксація і публікація всіх, навіть найдрібніших даних і, на перший погляд, неістотних обставин. Привернути до цього увагу дослідників також є завданням нашої статті.

А. М. ХАЗАНОВ, Е. В. ЧЕРНЕНКО

Время и мотивы ограбления скифских курганов

Резюме

подавляющее большинство скифских курганов дошло до наших дней ограбленными, причем это касается не только богатых курганов царей и знати, но и очень многих рядовых, а нередко и просто бедных погребений. В связи с этим возникают вопросы: когда, кто и зачем грабил. Верный ответ на них может пролить дополнительный свет на структуру скифского общества и характер господствовавших в нем представлений. Изучение материалов, полученных при раскопках скифских курганов, проводимых, в основном, за последние годы в зоне новостроек Юга УССР, позволило выделить три хронических периода ограбления — собственно скифское время, период от эпохи сармат и до кочевников средневековья и новое время. В скифскую эпоху ограбление курганов царей и знати не было редким явлением. Но осуществление этого акта сразу же после похорон и тризны представляло скорее исключение, чем правило. Вероятно, ограблением занимались представители беднейших слоев общества. При этом, очевидно, играли роль и религиозно-идеологические мотивы, а также имели место акты сознательного осквернения могил врагов. В таком случае корыстные цели отходили на второй план. Тщательное наблюдение за обстоятельствами ограбления курганов и фиксация их в поле — одна из задач, стоящих перед исследователями скифских курганов.

⁴⁵ Шульц П. Н. Скифское изваяние, найденное у городища «Чайка». — В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 330—331, прим. 19.

⁴⁶ Benninger E. Die Leichenzerstückelung als Vor- und brühgeschichtliche Bestattungssitte. — Antropos. Wien, 1931, N 26, S. 5—6.

⁴⁷ Кругликова И. Т. Каменные ящики у деревни Рыбное. — В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 165.